

**АКСИОСФЕРАТА „ОТНОШЕНИЯ МЕЖДУ РОДИТЕЛИ И ДЕЦА“
В ЕДИН СРЕДНОВЕКОВЕН ЮРИДИЧЕСКИ ПАМЕТНИК***

МАРИЯНА ЦИБРАНСКА-КОСТОВА

ИНСТИТУТ ЗА БЪЛГАРСКИ ЕЗИК „ПРОФ. ЛЮБОМИР АНДРЕЙЧИН“ ПРИ БАН
tzibran@abv.bg

**THE AXIOSPHERE OF *PARENT-CHILD RELATIONS*
IN ONE MEDIEVAL JURIDICAL SOURCE**

MARIYANA TSIBRANSKA-KOSTOVA

INSTITUTE FOR BULGARIAN LANGUAGE, BULGARIAN ACADEMY OF SCIENCES
tzibran@abv.bg

The main goal of this article is to summarize, analyze and publish thematically related excerpts from the so-called Pseudo-Zonaras Nomocanon concerning the relationship between parents and children. The Slavonic translation preserves all the features of the Byzantine prototype one of which is the strong presence of everyday customs and lifestyle of large social groups. The axiosphere in question shows stability in terms of the Christian values. Childrenwise those involve: physical raising and, above all, providing Christian education since the earliest age, as well as ensuring social status through marriage and inheritance; in the opposite direction of the parent-child relations these values include deference, respect and obedience being paid by children to parents and older siblings. The language has its own cultural semiotics. It is distinguished by the syncretism of individual lexical units or collocations that summarize the concepts expressing ethno-cultural binarity (the oppositions *добръ* – *зълъ*, *лжкавъ* (good – bad, cunning); *мъзда* – *грѣхъ* (reward – sin), *любити* – *възненавидѣти* (love – hate; the notion of honor). A special place is occupied by Christian idiom, which is combined with folklore-style expressions: *страхъ вожи* (fear of God), *огнь вѣчньзи* (eternal fire), *геена огнена* (fire of Gehenna), *сѣдъ страшьнзи* (last judgment), *бъ ѣго да съблюде* (keep God's commandments).

Keywords: Nomocanon Cotelerii, Christian values, semiotics of Medieval Law texts

Съвременните медиевистични търсения разширяват и задълбочават познанието върху сборниците с правен състав от епохата на Второто българско царство благодарение на редица извороведски приноси и на отделни

* Изследването е по Проект ДО 02/5 от 24.07.2018 „Езикова и етнокултурна динамика на традиционните и нетрадиционни ценности в славянския свят“ в рамките на Програмата ERA.Net.RUS Call 2018 (проект #472–LED–SW).

изследвания (Турилов/Turilov 2005; Белякова/Beliakova 2007; Найденова/Naydenova 2008; Цибранска-Костова/Tsibranska-Kostova 2008, 2011: 259–410; Кемалова/Kemalova 2016). Това позволява все по-активно и от различни гледни точки да се говори за юридическия образец, влязъл в научно обращение под названията Номоканон на Котелерий, Псевдо-Зонарин номоканон, Псевдо-Зонара или Номоканон на Slavia Orthodoxa (нататък *ПсЗ*). В тях се използва различен алгоритъм за именуване, но целта е една – да се назове най-популярният устойчив църковноюридически състав сред православно славянство на Балканите и в Русия, във влашките и молдовските княжества. Този образец има дълга хронологическа традиция от най-ранните запазени преписи от XIV в., съхранявани днес в едно българско и три руски книгохранилища (*ЦИАИ 1160*, *ГИМ. Хлуд. 76*, *РНБ Q. II. 90*, *РГБ Муз. собр. 3169* – всички преписани с двуюсов български правопис), през първите печатни номоканони на кирилица от XVI в. до печатната книжнина на руските старообрядци в началото на XIX в.

Отговорите на въпроса защо именно този образец придобива толкова широко разпространение, са няколко, но сред тях един е безспорен: защото по своето съдържание покрива възможно най-широки тематични области от ежедневието на християните и създава мрежови релации между най-важните социални групи на средновековното общество. Тази особеност на текста не е специфично славянска. Тя е заложена в гръцкия прототип, послужил за основа на славянския превод. Този конкретен прототип все още не е открит, но има всички основания да се смята, че е сходен с така наречения Номоканон на Котелерий (нататък *НК*), издаден от провансалския класик и теолог Жан-Баптист Котелие (1629–1686) през 1677 г. в първия том на поредицата *Ecclesiae Graecae Monumenta* въз основа на ръкопис Ms. Gr. N 2664 от XIV в. в Националната библиотека на Франция (*Cotelerius 1677: 68–158*). Издателят нарича гръцката редакция от 547 правила несъвършена, безредна, странна, нелогична, пълна с повторения и противоречия. В по-ново време текстът отново е възпроизведен по изданието от 1677 г. от професора по право в Атинския университет Г. Пули, като предговорът представлява отделна кратка статия на Н. Матси – и двамата водещи специалисти в областта на гръко-римското и византийското право (*Μάτσης 1977; Πουλης 1992*). Те обръщат внимание на варварските черти и на смесването на юридически източници с различен статус – от имперското законодателство до обичайното право. Изследването на И. Сорлен за названията на жените вещици и магьосници според същия текст акцентира върху битовата сфера на разпространението му, особено в селска среда (*Sorlin 1991: 411–436*). По този начин славянската преводна традиция превръща един перифериен византийски текст с невисок авторитет в популярен юридически коректив, преминал границите на няколко века и битувал в езиковата среда на различни етноси, ползвали кирилицата и старобългарската писмена традиция. Струва си да се отбележи, че всички известни преписи възхождат към общ архетипен превод от гръцки, който по

езикови особености без колебание може да се определи като среднобългарски.

При такава постановка на въпроса не може да буди изненада, че в славянските преписи на този номоканоничен сборник се откроява група правила за отношенията между родители и деца. Ще анализираме тяхната структура, място и роля в цялостната текстова композиция и сферата от ценности, които те налагат. За целта ще се опрем на два конкретни преписа:

1. Ръкопис *ЦИАИ 1160* – най-ранният запазен църковноюридически сборник в съвременните български ръкописни сбирки, притежание на Църковния историко-архивен институт към Българската патриаршия в София. Датира се от 60/80-те години на XIV в. (Христова и др./Hristova et al. 1982: 55–56; Архивски номоканон/Arhivski nomokanon 2009; Атанасова/Atanasova 1984: 73). Отделните правни регламентации не са номерирани.

2. Ръкопис *BAR Ms. sl. 636* – сборник от Библиотеката на Румънската академия на науките, завършен на 9 август 1557 г., по времето на молдовския господар Александру Лъпушнеану (1552–1561 и 1564–1568) и при митрополита на Сучава Григорий II, изписан от ръката на йеродякон Иларион, ученик на този митрополит, по всяка вероятност в манастира Нямец (Билиарски, Цибранска-Костова/Biliarsky, Tsibranska-Kostova 2015). Ценността на този препис е във въведената система за номериране, която позволява материалът да се разпредели в 151 глави.

I. Първата микротекстова единица обособява още чрез наслова си интересуващата ни аксиосфера: *W* ρодителѣ ѿ ѡ члдѣ. прѣвило (*ЦИАИ 1160* 41б–42а). Съответстващото съдържание в *BAR Ms. Slav. 636* е оформено като 8-а глава на л. 35а–37а. Това е основна структурна единица във всички славянски преписи на *ПсЗ*, следователно принадлежи на ядрото на сборника. Състои се от няколко регламентации при водещата роля на ексцерпти перифрази от Стария завет – книгите Левит, Изход и Второзаконие. Сравнението с *НК* показва, че славянският текст обединява елементи от следните оглавления: *περὶ γονέων καὶ τέκνων ἰσότητα* (правила 150–156); *περὶ κατάρας γονέων σαρκικῶν* (правила 157–167); *περὶ τῶν πρώτων καὶ μεγάλων ἀμαρτιῶν καὶ μίξεων* (правила 168–200). Главата притежава две от най-важните характеристики на цялостния номоканоничен текст, а именно: опростен език с ясно дефинирани субекти и норми; съчетание между правнонаказателен, назидателно-възпитателен и катехитичен аспект. Първият аспект се проявява в ексцерптите от авторитетни правни системи или в тяхното или влияние; вторият проличава в изрази сентенции, които не съдържат нито епитимийни стойности, нито правни казуси в истинския смисъл на думата, а обличат юридическите норми в общовалидни морални императиви.

Основен текст по *ЦИАИ 1160* с разночетения в скоби по *BAR Ms. Slav. 636*:

W родителѣ и ѡ чадѣ. правило. Родителие чадѣ свои равно да рѣзвѣтѣ имъ имѣнїа своа (своа стажанїа). и не единого любити. а другаго възненавидѣти. и бо и гѣ нашъ іс хс. и чадѣ и юны насадилъ естъ вимаа. и невидимаа възсѣ подалъ естъ. аще ли родителие гнѣваѣт са, нѣ зако не гнѣваѣт са:~ Снѣ збо аще хсли ѡца или мтрѣ или ѡзлослови неправѣно. смрѣтѣ да змрѣтъ. поѣ родителие его подалъ естъ емъ свѣтъ и живѣ. аще ли же покѣет са ѡ им (ѡ нем) же съдѣла, да да са емъ канѣ покѣнїю по лѣтѣ (по лѣпотѣ). ѡко да и ѡцѣ его и мти прѣста его. аще ли же имѣ дрѣво и здарѣ ѡца своѣго. да ѡсѣчет са рѣка его.~ Снѣ аще ѡскрѣзѣть мтрѣ своѣ, лѣшѣе би емъ не родити са. Родителие же да наказѣтъ своа чада въ страсѣ бжїи. любан родитель своѣго сна, прилежно да наказѣтъ его. ѡко да не навѣкше ѡ юности въ своѣ вѣствѣ. таковаа чада ѡстѣпнїци вѣтѣ. и егда видиши его равна ти сѣща възрѣтѣ, наказѣ мли, да аще слышит та, въ его да съблюде. аще ли та не послѣшаѣ, самъ тѣи да змрѣ еже твори (самъ тѣ ѡзрѣи еже твори). Дѣхвнѣ же ѡцѣ и мтрѣ вацѣшѣ чѣтъ възѣлати и любовъ побѣ, паче нежели тѣлеснѣ родители. тѣлеснѣ бо родителии клѣва искоренѣвѣ ѡ (липсва ѡ) основанїа. а дѣхвнѣ дѣшѣ погѣвѣ.

Анализирайки детайлно структурата на приведеня текст, може с голяма степен на вероятност да си представим как е била съставена текстовата микроединица W родителѣ и ѡ чадѣ. правило. В рамките на зададената тематична рамка за взаимоотношенията между родители и деца са приведени най-авторитетните норми в материята. Поради това в нея естествено са попаднали в последователност перифрази от няколко старозаветни казуса, които са били допълнени с ценностите на християнството – любов към ближния, послушание към родителите, изкупването на вината чрез искрено разкаяние и прощката:

– Лев. 20: 9 и Изх. 21: 17 третираат обидата, хулата и злословенето срещу баща и майка, които се наказват със смъртно наказание. Самата наказателна формула изразява не просто идеята за виновност, а в някои новозаветни свои употреби визира такова сериозно нарушение на моралния ред, което изисква провинилият се да бъде предаден на огнената геена. Сравни ексцерптите от Стария завет: „Който хули баща си или майка си, да бъде умъртвен“; „Който злослови баща си и майка си, да бъде предаден на смърт“, но в Новия завет, Мат. 5: 22, безпричинната обида към ближния налага нормата „виновен ще бъде за геената огнена“ (Библия/Bibliya 1982: 82, 133, 1199). Според казуса в ЦИАИ 1160 за обида на син към баща също се предвижда смъртно наказание, въведено с типичната наказателна формула смъртїю да змрѣть, θανάθω θανατούσθω, която остава разпознаваем

признак на старозаветното право. Тя следва еврейския текст и е изградена на принципа на етимологическата фигура, запазена и в славянския превод. Казусът съответства на 151-во правило в *НК* (Cotelerius 1677: 93). В гръцкия текст се използва глаголет $\upsilon\beta\rho\acute{\iota}\zeta\omega$, който заедно със съществителното $\upsilon\beta\rho\acute{\iota}\varsigma$ означава основно понятие на гръко-римското право: тежка, граничеща със светотатство обида. Глаголет $\upsilon\beta\rho\acute{\iota}\zeta\omega$ се предава с два глагола във всички преписи на *ПсЗ*: $\chi\omicron\upsilon\lambda\eta\tau\iota$ и $\zeta\lambda\omicron\varsigma\lambda\omicron\upsilon\upsilon\tau\iota$ (вариант $\omicron\zeta\lambda\omicron\varsigma\lambda\omicron\upsilon\upsilon\tau\iota$). Старозаветният правен норматив е допълнен с алтернативна покаяна схема, но конкретните ѝ елементи се посочват само в някои преписи. Самият *НК* уточнява, че при искрено разкаяние канонът следва да накаже провинилия се по подходящ начин – $\kappa\alpha\nu\omicron\nu\acute{\iota}\zeta\epsilon\sigma\theta\omega$ $\kappa\alpha\nu\omicron\nu\alpha$ $\pi\rho\acute{\epsilon}\lambda\omicron\nu\tau\alpha$, и след това определя едногодишна епитимия и 100 поклона на ден (от гр. $\acute{\epsilon}\lambda\iota\tau\acute{\iota}\mu\iota\alpha$, $\acute{\epsilon}\lambda\iota\tau\acute{\iota}\mu\omicron\nu\omega$ ‘църковна забрана или наказание, които свещенослужителят като духовен лечител налага на каещите се християни за изцеление на греха’). В *ЦИАИ 1160* е добавено изискването за родителска прошка, в което проличава отгласът от библейския мотив за блудния син и разкаянието му (Лук. 15: 11–32). На фона на казусите за обида срещу родител обидата на син към майка е заклеймена чрез народния израз „по-добре да не се е раждал“: $\sigma\eta\zeta$ $\lambda\acute{\iota}\tau\epsilon$ $\acute{\omicron}\sigma\kappa\rho\zeta\beta\iota\tau\eta$ $\mu\tau\acute{\rho}\zeta$ $\sigma\omega\zeta$, $\lambda\upsilon\chi\sigma\eta\acute{\epsilon}$ $\beta\iota$ $\acute{\epsilon}\mu\upsilon\varsigma$ $\eta\epsilon$ $\rho\omicron\delta\iota\tau\iota$ $\sigma\lambda$. Грехът стои толкова високо в аксиологичната йерархия, че е равносилен на смърт, заличаване от лицето на земята, несъществуване.

– **Иzx. 21: 15** третира казуса дете да удари баща си или майка си. Според Стария завет наказанието отново е смърт. Допълнението в *ПсЗ* уточнява средството, с което е извършено наказуемото деяние ($\Delta\rho\upsilon\tau\omega$), и замества смъртната присъда с членовредителното отрязване на ръката ($\chi\epsilon\iota\rho\omicron\kappa\omicron\lambda\acute{\epsilon}\omega$). Гръцкият съответник е правило 152-ро в *НК*, предадено без промени в славянския текст и без покаяна алтернатива (Cotelerius 1677: 93–94). Отрязването на едната или двете ръце е типично за византийското светско законодателство в Еклогата и Прохирона. При него се спазва принципът на хармонизираното спрямо престъплението наказание и вдигналият ръка срещу родителя си губи ръката си (подобни примери в Прохирона 39: 82 и в Еклогата 17: 5 и др. – Шапов/Shchapov 2011: 48; Zeros 1962: 226).

– Последните разсъждения за възпитанието на децата и родителската отговорност във финала на приведените по-горе текст също имат своя прототип в Стария завет и по-специално във Втор. 22: 18–21, където непокорството на сина към родителите се наказва със старозаветното побиване с камъни до умъртвяване на виновника. Тази сурова мярка се прилага само ако въпреки увещанията на родителите той не поправи нрава и постъпките си. В славянските преписи наказателната мярка е породила разночетения: $\lambda\acute{\iota}\tau\epsilon$ $\lambda\acute{\iota}$ $\tau\alpha$ $\eta\epsilon$ $\rho\omicron\sigma\lambda\upsilon\sigma\lambda\acute{\alpha}\epsilon$, $\sigma\alpha\mu\zeta$ $\tau\zeta\acute{\iota}$ $\delta\alpha$ $\acute{\iota}\mu\rho\acute{\epsilon}$ $\acute{\epsilon}\zeta\eta$ $\tau\upsilon\omicron\rho\iota$ ($\sigma\acute{\alpha}\mu\eta$ $\tau\zeta$ $\omicron\upsilon\zeta\rho\acute{\iota}\tau\eta$ $\acute{\epsilon}\zeta\eta$ $\tau\upsilon\omicron\rho\iota$).

Те разкриват тълкуване в духа на християнската ценностна система за не-насилие и против отнемането на живот.

Следователно микротекстовата единица **W** *родителѣ и ѡ чадѣхъ* правило отразява съжителството на византийското светско и канонично право до създаването на компилации, в които се натрупват казуси от различни правни системи – Стария завет, византийското светско право и византийската покаяна дисциплина. Те взаимно се допълват, обобщавайки познавателния и етичният опит на човечеството в различни исторически периоди. Целта на компилацията е да се утвърди превесът на каноничното над светското законодателство и да се осигури покаяна алтернатива в духа на християнските ценности. Основни морални изисквания към децата са почитта, уважението и послушанието спрямо родителите като безалтернативен императив. Задълженията на родителите са правилното възпитание в Божия закон, справедливостта и адекватното наказание в случай на нарушение на ценностния ред. Наред с юридическата норма във вид на светско наказание или църковна епитимия текстът борави с универсални морални категории, изразени езиково чрез метафори, алегории, символи, паремиологичен дискурс. Морализаторският елемент е застъпен в поредица от синтактични изрази с разбираемо звучене и силен катехитично-възпитателен тон:

– Изразът *ѡще ли родителѣ гнѣваѣт са, нѣ зако не гнѣваѣт са* извежда върховенството на Божия закон – висш регулатор и възплъщение на свършената справедливост, надсоциална и неподвластна на човешките страсти.

– Почитта към родителите се мотивира със символите на светлината и живота, които родителят дава на детето: *поиѣ родителъ ѣго поддалъ ѣстъ ѣмъ свѣтъ и живѣ*. Сакралното отношение родител–дете е съизмеримо с най-святото отношение между човека и Бог като създател и отец на всички.

– Постулатът за равна любов към децата взема за пример Божията любов към всеки човек и равенството на хората пред Бога: *и во и гѣ нашъ іс хсѣ и чадѣмъ и юны насадилъ ѣстъ вимаѣ, и невидимаѣ възѣ поддалъ ѣстъ*.

– Тезата за по-голямата роля на духовното спрямо биологичното родство като сакрално отношение, създадено чрез тайнството кръщение, води до следния синтактичен израз, повторен на две места в *ЦИАИ 1160*, л. 42а и 79б: *тѣлесны во родителѣи клатва искоренѣваѣ ѡ основанїа, а дѣховны дѣшѣ погвѣлѣѣ; ѡще во по плѣти родителѣи клатва основанїа искоренѣваѣ чадѣмъ. колми паче дѣховныя ѡца и врача дѣшевныя. ѡще кто прогнѣваѣтъ, что оубо бѣдетъ ѡ сїхъ нѣ горе.* ← Сходен цитат се открива в Берлинския сборник – ръкопис от началото на XIV в., създаден в Лесновския манастир в Северна Македония. Тук в текстовата единица **С**лово како подобаѣтъ дѣтемъ чисти родителе

свое паче дшѣ свое, идентифицирана като ексерпт от Хомилията на монах Антиохий *De honore parentum*, се чете: писано во ѿ вѣча клѣтва непокорива сѣна соушитъ. а мѣрна искоренитъ (Миклас и др./Miklas et al. 2006: 96–99). Темата за клетвата на родителя при непокорство на сина търпи вариации. В ценностната йерархия най-силна е тази на духовните родители, защото погубва душата, докато клетвата на биологичните родители лишава личността от нейните корени, т.е. от интегритет и идентичност, метафорично изсушава, изкоренява¹.

II. Толкова обемен източник от разнородни правила не може да не страда от липса на системност и повторение на някои от нормите. Темата за родителите и децата продължава в отделни правила, които в молдовския ръкопис са обособени в две глави без специални названия.

Основен текст по *BAR Ms.Slav. 636*, 94а– 96а, с разночетения по *ЦИАИ 1160*, л. 82б–84а.

94а. ѿд. Аще кто роди чѣда, ни храни ни питаѣ ѿ. ꙗко длѣжни сѣ. ꙗко хощѣ ѿ оставити юны. и ѿити да постриже са а́наѣма такòвааго и ꙗже аще постриже его (и):~ А ꙗже аще неврѣженіемъ своѣ чѣда не нака́зѡѣ ꙗже родиѣ ѿ. и вѣжоу страхоу не оуचितъ (ихъ). еже ходити имъ по истинномуу ꙗ́ти хрѣ́тианскомуу. и ѡшаати са и оустрѣнѣти са ѡ вѣсѣкого ꙗ́ти развѣраченѣ. (добавено блѣда и крѣвы. и хыщеніа) и ѿгры, и пласѣніа, и непра́вы вѣсѣкыа. а́наѣма **94б** такòвыа рѡдѣтелеа. не нака́зѡѣ ꙗ́ти оучѣщи своѣ чѣда страхоу бѣжоу. сѣ вѡ страшныи прѣимѣ, и ѡгнь вѣчныи наслѣдѣ коупно и сѣ своими чѣды, ꙗже рѡдиша и злѣ вѣспѣташа:~ **ѿе.** Иже аще по лю́бви плѣтѣстѣи своѣ чѣда скверносло́вѡу и блѣди оучи. и такòваа словеса прѣѣмѣ ѡ ни. а не нака́зѡѣ ѿ еже ѡ юности вѣздаати длѣжнѣа чѣстѣ рѡдѣтелемъ. и старѣшиномуу брѣтоу и сѣстрѣ. такòвыа рѡдѣтелеа а́наѣма:~ Рѡдѣтелѣе же (аще кто) неравно своѣ чѣда лю́ба и нака́зѡѣ. ꙗко е́дино лю́ба, а друго́е ненави́дѣть. ꙗли своѣ имѣніа неравно ра́дѣ имъ, а́наѣма. Мнѡжицеꙗ аще е́дино ѡ чѣ лѣкаво бѣдѣ **95а** и злѣ. да нака́зѡѣ его ѡцѣ и ма́ти. аще ли не послушаеть, то само то чѣ почрѣпеть злѣ. аще ли прѡси ѡ оца (ѡцѣ) чѣ лишше ѡ имѣніа рѡдѣтелѣ, да не да (са) е́моу. ꙗко е́лико на ра́дѣлѣни ра́вно сѣ имѣми чѣды своими рѡдѣтелѣ да и сѣмоу да. А же́нскомуу по́лоу повѣлѣваѣ соу́гво да даѣ са имъ ѡ рѡдѣтелѣнѣго имѣніа. ꙗко немоушѣ сѣщи чѣсти же́нстѣи. тѣмже мнѡго пѣче ѡ сѣ пѣци са по́ваѣ рѡдѣтелемъ. и ѡ дарова́ни, и ѡ чѣсти, и ѡ брѣцѣ. аще ли же кто ѡ рѡдѣтелѣи не ра́ди ѡ сѣ, грѣ сѣвѣ великѣ сѣвѣраеть:~ Вѣсѣкомуу же рѡдѣтелѣу по́ваѣ своѣго сѣа же́нѣти е́гда скончаѣт са вѣзрастоу е́го лѣтъ, е́. **95б** а дѣщери,

лѣѣ вѣ. се бо е закони истинни. аще ли же на небрѣжени рѣдѣтели прѣидѣ
 лѣтѣ оузаконенаа снѣгѣ егѣ или дѣщери, и сзлѣчит са сзблѣдѣ единомоу ѿ сѣ.
 тѣ сѣи грѣ на рѣдѣтелѣ е. аще ли же дѣщи не и еше лѣты сѣщи, вѣ. или сѣ не
 и еше сѣи лѣты, еѣ. и аще сзблѣдѣ едѣинѣ ѿ сѣ тако. то грѣ тѣи е на
 твѣрѣцаго и. и гнѣвъ ѿ гѣ прѣимѣ. Аще ктѣ ѣстѣвить своѣго рѣдѣтелѣ стѣра сѣща
 и нѣмошина. а не почѣтѣ и хрѣни егѣ, нѣ ѿидѣ пострѣщи са безъ повелѣнѣа своѣго
 рѣдѣтѣла. а нѣфѣма сѣго и пострѣсѣщаго и. Аще ли имѣ тѣ родѣтелѣ и дрѣгаа
 чѣдѣ. и доволѣнѣ е ѣ имѣ **Уба** ни и ѣ покѣн. добрѣ е ѣстѣвити своѣ чѣдо ити и
 пострѣщи са. едѣ кѣко сзврѣшенѣ вѣдѣ рѣвъ вѣи, и прѣимѣ тѣ мзѣдѣ ѿ гѣ
 чѣдѣ радѣ своѣго дѣбраго. егѣже рѣди и възпитѣ и накѣзѣ добрѣ ѣ гѣ:~

Групата правила внася нов елемент с акцента върху родителската отго-
 ворност и съответстващата наказателна мярка – анатемата – висше цър-
 ковно наказание със символичен смисъл (DEM 1997: 63; ODB 1: 89). Тер-
 минът с гръцки произход ἀνάθεμα е равносилен на проклятие, при което
 грешникът не просто е изключен от култово общуване, но е изпратен в ада
 при Дявола, няма опрощение за греха му и след смъртта тялото му не се
 декомпозира по обичайния начин. В сравнение с нея така наречените экс-
 комуникации, отлъчването от църквата или от причастието (отлъчити,
 ἀφορίζω), са по-леки. Анатемата най-често е публична и се налага от архи-
 ерей срещу обществено значими престъпления, например вероотстъпни-
 чество и ерес. Анатемосаният е отхвърлен от християнската общност и
 върху него и рода му тежат клеймо на позор и цяла серия от социални
 забрани. В *ЛсЗ* много често анатема се прилага за явления от реалната
 битова практика. В случая поредицата от анатемати се отнася до неспазва-
 нето на родителския дълг за грижа и отглеждане на малките деца. Встъп-
 ването в манастирство не е причина за отказ от родителски задължения и
 анатема се произнася дори върху духовника, осъществил обета. Грижата
 за физическо отглеждане и закрила (хранити, питати) не са достатъчни.
 Втори кръг задължения са свързани с правилното възпитание от ранна въз-
 раст, ѿ юности. Аксиологичната йерархия започва с най-важното – страх от
 Бога и съблюдаване на истинския християнски път, който е в опозиция с
 развратния път. Белезите на несправеден живот са изразени чрез поредица
 от субстантивна лексика, която разкрива конкретни непристойни деяния:
 блѣдѣ и крѣвы. и хущенѣа. и иґры, и пласѣнѣа, и неправѣы възсѣкыа, а два мета-
 форични глагола ошлѣти са ‘въздържам се, избягвам, отдалечавам се от
 нещо’ и оустранѣти са ‘стоя встрани от, разграничавам се от нещо’ задават
 морални предписания за избягването им. Неправилното възпитание и лип-
 сата на строгост в налагането на християнски морал е грях на родителя, за

който отново се предвижда най-тежко наказание – Страшният съд и адът, вечният огън или огнената геена: *сѣ въ страшныи прїимѣ, и ѿгнь вѣчныи наслѣдѣ коупно и съ свойми чѣды*. Родителите не трябва да дават лош пример, като учат децата си на сквърнословия и блади, нито да заимстват от тях подобни дела. В синкретизма на средновековното мислене двете лексеми имат обобщаващ характер и полифункционалност. Те назовават всякаква форма на морална нечистота, всякакво отклонение от Божия закон (сроден глагол от корена *влад-* е *владословити* ‘празнословя, пустословя, говоря глупости, злословя’, *καταλαλέω*; в *ПсЗ* развива еднокоренна лексикална група *владословьць, владь, владословия*).

Втори съществен момент е обвързването на изследваната аксиосфера с нормите на наследственото право.

Първият постулат е този за равна родителска любов към всяко от децата и за равен дял от семейното имущество. При това нормата е изразена както със силата на църковната анатема, ако този принцип не е спазен, така и с детайлизацията на отделни казуси по гражданското законодателство. Принципът за равна подялба трябва да се спазва дори когато едното или няколко от децата са зли и лукави именно поради непрестанно действащата възможност за покаяние, която е дадена на всеки християнин. *Лжквѣзъ, лжквѣство* за гр. *πονηρός, πονηρία* се употребяват още в Кирило-Методиевите преводи и са тясно обвързани с християнската нравственост (Славова/Slavova 1989: 72). Според концептуалната система на християнството покаянието е единственият път към духовното спасение. То е терминът център на семантично поле от лексеми и конотации, обгръщащи целия човешки опит, подчинен и вдъхновен от ежедневно общуване с Бога. Именно разбирането, че разкаянието и прошката са изначални християнски категории, допуска лошият син да стои наравно с останалите деца. Не може да получи обаче по-голяма част от имуществото. Възможността за корекция на лошото поведение се допълва от заплахата за възмездие злото да срещне зло: *ѡще ли не послоушаетъ, то само то ча почрѣпеть зла*. Ясен е отзвукът от нормите на обичайното право и идеята за възмездие.

Следващият казус намира оправдание не в обичайното, а в римо-византийското право. Принципът наследственият дял за женския пол да е две части (*σούγβο, διμοίρον*, равно на 2/3 от общото наследство – 154 *НК*) с мотива, че жената е слабият пол, исторически възхожда към така наречения римски закон *Lex Falcidia* и се прилага в урегулирането на наследствено-имуществените отношения. Но определената една четвърт част, от която

според римския закон и Институциите на Юстиниан наследникът не може да бъде лишен, впоследствие става една трета – то *trítov* (Freshfield 1928: 106, 1931: 16; Houben 2002: 146). По този повод се подчертава особената отговорност на родителя да задоми дъщеря си, като осигури предбрачни дарове, зестра и уреди самия брак: *тѣмже мно́го па́че ѿ сѣ́ пѣци са ꙗ́вѣ рѡ- дѣтелемь. ꙗ́ ѡ́ дарова́ни, ꙗ́ ѡ́ ча́сти, ꙗ́ ѡ́ бра́цѣ. а́ще ли же ктѡ ѿ рѡдѣтелѣи не ра́ди ѡ́ сѣ́, грѣ́ сѣвѣ́ вели́къ събѣраеть:–*. Отново нормата е подложена на най-строгия коректив на църковното право и небрежността на родителя, неговото *нераждане*, се определя като голям грях.

Следствие от горния казус са уточненията за възрастта на момъка и девойката, при която може да се сключи законен брак: 15 години за лице от мъжки и 12 за лице от женски пол (сравни в двата най-популярни светски източника, преведени на славянски: в славянската Еклога стои *гѣ* –13 г. за момичето; в Прохирона момчето трябва да е навършило 14 г. – Шапов/Shcharov 2011: 18; Zepos 1962: 125). Въпросът за пълнолетието е решен въз основа на светските законови регламентации и ромейските традиции. Текстът допълва нормата с изискването именно родителят да е отговорен за съблюдаването на истинския закон *се́ бо ѣ́ за́кониъ ѣ́стинныи*. Блудството (най-общо загуба на непорочност и девственост) на някое от децата поради това, че родителят не се е погрижил за брака му в узаконения срок, е грях на самия родител.

В текста е застъпен принципът на реципрочност и взаимна отговорност между родител и дете. Както родител не трябва да изоставя децата си поради желание да встъпи в манастир, така децата нямат право да изоставят старите и немощни родители, за да приемат монашески постриг. Наказанието е идентично – анатема върху лицето и духовника, извършил обреда. Всъщност във втората група правила това е единственото правило, което разглежда отговорностите в обратната релация на деца към родители. Причината за въвеждането му очевидно са казусите за монашеския статус, свързан с пълно себеотрицание и скъсване със земния живот, в това число със задълженията към рода и семейството. Решенията на текста са в полза на взаимната грижа и почит, независимо че монашеското служение е висша форма на отдаденост към Бога и постигане на съвършенство. В същото време правилата се отличават с практическа целесъобразност и стремеж да се осигурят основни защитни механизми в родовия свят. Ето защо накрая на текста се посочва, че ако има друго дете, родителят следва да даде благословия за замонашване, защото чрез монашеския обет на някое от децата си ще се приближи до Бога и ще получи духовна награда (*мъзда* ‘плата, възнаграждение’, контекстово изцяло в преносно значение).

В заключение може да обобщим, че изследваният юридически образец дава представа за аксиосферата „родители – деца“ чрез ясни ценностни константи. Те позволяват тя да се подреди в хоризонтална релация на двата субекта и във вертикална скала в пряка връзка с бита, религиозния опит, миросгледа, колективната културна памет и народните традиции в средновековното общество. В същото време общата християнска идентичност, която в тази епоха е по-важна от етнокултурната специфика, превръща текстовете в универсално „социално огледало“ за православните славянски и неславянските народи на Балканите, сред които тези текстове са се разпространявали. Нравствените ценности в аксиосферата се подчиняват на Божия закон – полифункционална надтерминологична категория, която признава върховенството на религията и вярата, прилагайки ги в родовия свят. Това са почит, уважение и послушание от деца към родители и по-възрастни братя и сестри; от родители към деца – физическо отглеждане и преди всичко християнско възпитание от най-ранна възраст (вѣ юности въздѣати длѣжнѣа чѣстѣ рѣдѣтелѣмь), осигуряване на социален статус чрез брака и наследството. Християнският морал е не само коректив за разграничаване на своето от чуждото, на правилното от грешното, но задава основата за създаване на силна общност, в която моралът е закон. Оттук може да дадем още един отговор защо самият юридически образец става толкова популярен – чрез писменото наследство той възпроизвежда механизмите за съхранение на православната идентичност особено в условията на османското владичество, когато е апогеят на преписването му. Езикът му има собствена културна семиотика, отличаваща се със синкретизъм на отделната лексикална единица или колокация, които обобщават понятия от етнокултурната бинарност (опозициите добръ – зълъ, лѣквѣъ; мъзда – грѣхъ, любити – възненавидѣти; представата за дълг чрез изразите длѣжнѣа естѣ, въздѣати длѣжнѣа чѣстѣ). Особено място заема християнската идиоматика, на места съчетана с фолклорната стилистика: страхъ божи, огнь възчнѣи, геена огнена, сѣдъ страшнѣи, вѣ ѳго да съблюде и др. Текстът отвежда към пластовете културно съзнание и разкрива системата от възгледи, чрез която се осъществява стабилност на духовната сфера, възпроизводимост и трансмисия на нейните основни ценности.

БЕЛЕЖКИ / NOTES

¹ Темата за благословията и клетвата на родителя е застъпена във византийската Еклога и нейния славянски превод: молитѣа бо ѿтѣа ѡтѣрѣжѣетъ домъ, клѣтѣа же матерѣа искоренѣетъ основаниѣ // εὐχή γὰρ πατὴρὸς στηρίζει οἶκους τέκνων, κατάρα δὲ μητρὸς ἐκρίσει θεμέλια (Щапов/Shchapov 2011: 21; Burgmann 1983: 176–177).

Това още веднъж доказва общохристиянските етични измерения на фразеологията и паремиологията, както влиянието на авторитетните византийски образци на правото върху славянските текстове.

ЛИТЕРАТУРА

- Архивски номоканон 2007: *Архивски номоканон. Български ръкопис от XIV в.* Фототипно издание. Подготвили А. Кръстев и Ц. Янакиева. Шумен, УИ „Епископ Константин Преславски“.
- Атанасова 1984: *Атанасова, Н.* Филиграноложки проблеми на български ръкописи от XIV–XV в. (запазени в България). Дисертация за присъждане на научната степен „кандидат на науките“, София.
- Белякова 2007: *Белякова, Е.* О составе Хлудовского номоканона (к истории сборника „Зинар“). – Старобългарска литература, № 37–38, с. 114–131.
- Библия 1982: Библия, сиреч Книгите на Свещеното писание на Вехтия и Новия завет. София, Издава Св. Синод на Българската църква.
- Билярски, Цибранска-Костова 2015: *Билярски, Ив., М. Цибранска-Костова.* Славянски ръкопис VAR Ms. Sl. 636, XVI в., от библиотеката на Румънската академия в Букурещ. – Археографски прилози, № 37, с. 107–155.
- Кемалова 2016: *Кемалова, А.* Един юридически сборник от XVI в. Речник-индекс. Пловдив, Университетско издателство „П. Хилендарски“.
- Миклас и др. 2006: *Миклас, Х., Л. Тасева, М. Йовчева.* Берлински сборник. Кирило-Методиевски научен център, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Sofia, Wien.
- Найденова 2008: *Найденова, Д.* Каноничноправни текстове в състава на славянски ръкописи, съхранявани в български книгохранилища (Предварителен списък). – *Palaeobulgarica*, XXXII, № 4, с. 53–69.
- Славова 1989: *Славова, Т.* Преславска редакция на Кирило-Методиевия старобългарски евангелски превод. – В: Кирило-Методиевски студии, кн. 6, с. 15–129.
- Турилов 2005: *Турилов, А. А.* К истории тырновского царского скриптория XIV в. – Старобългарска литература, № 33–34, с. 305–328.
- Христова и др. 1982: *Христова, Б., Д. Караджова, А. Икономова.* Български ръкописи от XI до XVIII в., запазени в България. Своден каталог. София, НБКМ.
- Цибранска-Костова 2008: *Цибранска-Костова, М.* Славянският Псевдозонар. – *Palaeobulgarica*, XXXII, № 4, с. 25–52.
- Цибранска-Костова 2011: *Цибранска-Костова, М.* Покаяната книжнина на Българското средновековие IX–XVIII в. (езиково-текстологични и културологични аспекти). София, Издателство „Валентин Траянов“.
- Щапов 2011: *Щапов, Я. Н.* Византийская „Эклога законов“ в русской письменной традиции. Исследование, издание текстов и комментарии Я. Н. Щапова, Санкт Петербург, Издательство Олега Абышко.
- Burgmann 1983: *Burgmann, L.* Ecloga. Das Gesetzbuch Leons III. und Konstantinos' V. Herausgegeben von L. Burgmann, Forschungen zur Byzantinischen Rechtsgeschichte. Band. 10. Löwenklau – gesellschaft e.v. Frankfurt am Main.

- Cotelerius 1677: *Cotelerius, J-B*. Ecclesiae Graecae Monumenta, T. 1. Paris, Luteciae Parisinorum.
- DEM 1997: *Dictionnaire encyclopédique du Moyen Âge*. Sous la rédaction d'A. Vauchez. Vol. I. Paris, Cerf.
- Freshfield 1928: *Freshfield, E. H.* A Manual of Later Roman Law. The Ecloga ad Procheiron mutata. Cambridge, University Press.
- Freshfield 1931: *Freshfield, E. H.* A Provincial manual of Later Roman Law. The Calabrian Procheiron. Cambridge, University Press.
- Houben 2002: *Houben, H.* Roger II of Sicily: a ruler between East and West. Cambridge Medieval textbooks. Cambridge, University Press.
- ODB 1991: Oxford Dictionary of Byzantium. Ed. in Chief Al. Kazdhan. Vol. 1–3. New York, Oxford, Oxford University Press.
- Sorlin 1991: *Sorlin, I.* Strigles et géloudes: histoire d'une croyance et d'une tradition. – Travaux et mémoires, № 11, 411–436.
- Zepos 1962: *Zepos, Io, Pan.* Zepos. Jus Graecoromanum. Vol. 2. Leges imperatorum Isaurorum et Macedonum. Ed. altera. Scientia aalen, 1962 (reprint Athens, 1931).
- Μάτσης 1977: *Μάτσης, Ν.* Περί τινῶν χωρίων τοῦ ὑπό τοῦ Ι. Β. Cotelerius ἐκδοθέντος νομοκανόνος. Αθήνα.
- Πουλης 1992: *Πουλης, Γ.* Ὁ Νομοκάνων τοῦ Cotelerius. Θεσσαλονίκη, Βιβλιοθήκη Βυζαντινοῦ καὶ μεταβυζαντινοῦ δικαίου 1.

REFERENCES

- Arhivski nomokanon 2007: *Arhivski nomokanon. Balgarski rakopis ot XIV v.* Fototipno izdanie. Podgotvili A. Krastev i T. Yanakieva. [The Arhivski Nomokanon. A 14th-Century Bulgarian Manuscript. A Phototype Edition. A. Krastev, Ts. Yanakieva]. Shumen, UI „Episkop Konstantin Preslavski“.
- Atanasova 1984: *Atanasova, N.* Filigranolozhki problemi na balgarski rakopisi ot XIV v., zapazeni v Bulgaria [Filigranological Problems of Bulgarian Manuscripts Kept in Bulgaria]. Disertatsiya za prisazhdane na nauchnata stepen “kandidat na naukite”, Sofia.
- Beliakova 2007: *Beliakova, E.* O sostave Hludovskago nomokanona (k istorii sbornika “Zinar”). [On the Content of the Khludov's Nomocanon (towards a History of the Zinar Collection)]. – Starobalgarska literatura, № 37–38, 114–131.
- Bibliya 1982: *Bibliya, sirech Knigite na Svetoto pisanie na Vehtiya i Noviya Zavet.* [The Bible, the Books of the Holy Scriptures of the Old and the New Testament]. Sofia, Izdava Sv. Sinod na Balgarskata tsarkva.
- Bilyarsky, Tsibranska-Kostova 2015: *Bilyarsky, Iv., M. Tsibranska-Kostova.* Slavyanski rakopis BAR Ms. Sl. 636, XVI v. ot Bibliotekata na Rumanskata akademiya v Bukuresht [The Slavonic Manuscript BAR Ms. Sl. 636, the 16th c., from the Library of the Romanian Academy in Bucharest]. – Arhiografski prilozhi, № 37, 107–155.
- Burgmann 1983: *Burgmann, L.* Ecloga. Das Gesetzbuch Leons III. und Konstantinos' V. Herausgegeben von L. Burgmann, Forschungen zur Byzantinischen Rechtsgeschichte. Band. 10. Löwenklau – gesellschaft e.v. Frankfurt am Main.

- Cotelerius 1677: *Cotelerius, J-B. Ecclesiae Graecae Monumenta*, T. 1. Paris, Luteciae Parisinorum.
- DEM 1997: *Dictionnaire encyclopédique du Moyen Âge*. Sous la rédaction d'A. Vauchez. Vol. I. Paris, Cerf.
- Freshfield 1928: *Freshfield, E. H. A Manual of Later Roman Law. The Ecloga ad Procheiron mutata*. Cambridge, University Press.
- Freshfield 1931: *Freshfield, E. H. A Provincial manual of Later Roman Law. The Calabrian Procheiron*. Cambridge, University Press.
- Houben 2002: *Houben, H. Roger II of Sicily: a ruler between East and West*. Cambridge Medieval textbooks. Cambridge, University Press.
- Hristova et al. 1982: *Hristova, B., D. Karadzhova, A. Ikonomova. Balgarski rakopisi ot XI do XVIII v., zapazeni v Bulgaria. Svoden katalog [Bulgarian Manuscripts of the 11th–18th Century Kept in Bulgaria. A Catalogue]*. Sofia, NBKM.
- Kemalova 2016: *Kemalova, A. Edin yuridicheski sbornik ot XVI v. Rechnik-indeks [A Legal Collection of the 16th Century. An Index-Dictionary]*. Plovdiv, Universitetsko izdatelstvo "P. Hilendarski".
- Miklas et al. 2006: *Miklas, H., L. Taseva, M. Yovcheva. Berlinski sbornik [The Berlin Miscellany]*. Kirilo-Methodievski nauchen centar, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Sofia, Wien.
- Naydenova 2008: *Naydenova, D. Kanonichnopravni tekstove v sastava na slavyanski rakopisi, sahranyavani v balgarski knifohranilishta (Predvariteln spisak) [Canon Law Texts in Slavonic Manuscripts Kept in Bulgarian Repositories (Preliminary List)]*. – *Palaeobulgarica*, XXXII, № 4, 53–69.
- ODB 1991: *Oxford Dictionary of Byzantium*. Ed. in Chief Al. Kazhdan. Vol. 1–3. New York, Oxford, Oxford University Press.
- Shchapov 2011: *Shchapov, Ya. N. Vizantiiskaya "Ekloga zakonov" v russkoi pis'mennoi traditsii [The Byzantine Ecloga in the Russian Manuscript Tradition]*. Issledovaniye, izdanie tekstov i kommentarii Ya. N. Shchapova, Sankt Petersburg, Izdatel'stvo Olega Abyshko.
- Slavova 1989: *Slavova, T. Preslavaska redaktsiya na Kirilo-Methodievskiya evangel'ski prevod [Preslav Redaction of the Cyrillo-Methodian Translation of the Gospel]*. – In: *Kirilo-Methodievski studii*, kn. 6, 15–129.
- Sorlin 1991: *Sorlin, I. Strigles et géloudes: histoire d'une croyance et d'une tradition*. – *Travaux et mémoires*, № 11, 411–436.
- Tsibranska-Kostova 2008: *Tsibranska-Kostova, M. Slavyanskiyat Psevdozonar [The Slavonic Pseudo-Zonaras]*. – *Palaeobulgarica*, XXXII, № 4, 25–52.
- Tsibranska-Kostova 2011: *Tsibranska-Kostova, M. Pokaynata knizhnina na Balgarskoto srednovekovie IX–XVIII v. (ezikovo-tekstologichni i kulturologichni aspekti) [The Penitential Literature of the Bulgarian Middle Ages (Linguistic and Textological Aspects)]*. Sofia, Izdatelstvo "Valentin Trayanov".
- Turilov 2005: *Turilov, A.A. K istorii tyrnovskogo tsarskogo skriptoriia XIV v. [On the History of the Tarnovo Royal Scriptorium]*. – *Starobalgarska literatura*, № 33–34, 305–328.
- Zepos 1962: *Zepos, Io, Pan. Zepos. Jus Graecoromanum. Vol. 2. Leges imperatorum Isaurorum et Macedonum*. Ed. altera. Scientia aalen, 1962 (reprint Athens, 1931).

Μάτσης 1977: *Μάτσης, Ν.* Περί τινῶν χωρίων τοῦ ὑπὸ τοῦ Ι. Β. Cotelarius ἐκδοθέντος νομοκανόνος. Αθήναι.

Πουλης 1992: *Πουλης, Γ.* Ὁ Νομοκάνων τοῦ Cotelarius. Θεσσαλονίκη, Βιβλιοθήκη Βυζαντινοῦ καὶ μεταβυζαντινοῦ δικαίου Ι.

РЕЗЮМЕ

Основната цел на настоящата статия е да се анализират и публикуват тематически свързани ексерпти от така наречения псевдо-Зонарин номоканон, отнасящи се до отношенията между родители и деца. Славянският превод съхранява всички черти на византийския прототип, една от които е силното присъствие на черти от ежедневиия живот на широки социални групи. Изследваната аксиосфера показва стабилност по отношение на християнските ценности. От страна на родителите към децата това са: физическо отглеждане и преди всичко християнско възпитание от най-ранна възраст, осигуряване на социален статус чрез брака и наследяването; от страна на децата – почит, уважение и подчинение на родителите и по-възрастните братя и сестри. Езикът на ексерптите притежава своя собствена културна семиотика. Той се отличава със синкретизъм на отделната лексикална единица или съчетание, които обобщават концепти от етнокултурната бинарност (опозициите *добръ* – *зълъ*, *лѣквѣ*; *мъзда* – *грѣхъ*, *любвити* – *възненавидѣти*; *понятието за чест*). Специално място заема християнската идиоматика, съчетана с народно-разговорни и фолклорни изрази: *страхъ божи*, *огнь въчынзи*, *геена огнена*, *сѣдъ страшынзи*, *бъ его да съблюде*.

Ключови думи: Номоканон на Котелерий, християнски ценности, семиотика на средновековния юридически текст

✉ *Проф. д.ф.н. Марияна Цибранска-Κοστωα*

Секция за история на българския език

Институт за български език „Проф. Л. Андрейчин“ при БАН

бул. „Шипченски проход“ 52, бл. 17, 1113 София, България

✉ *Prof. D.Sc. Mariyana Tsibranska-Kostova*

Department of History of Bulgarian Language

Institute for Bulgarian Language, Bulgarian Academy of Sciences

52 Shipchenski prohod, Bl. 17, 1113 Sofia, Bulgaria